

ΑΘΗΝΑ

ΣΥΓΓΡΑΜΜΑ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΝ

ΤΗΣ

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

ΤΟΜΟΣ ΟΓΔΩΔΗΚΟΣΤΟΣ ΠΡΩΤΟΣ

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟΝ ΕΜΜ. ΠΑΠΑΔΑΚΗ
1990 - 1992

Ε.Υ.Δ της Κ.τ.Π
ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2006

Β' *

Παρήλθεν ἤδη τριετία ἀπὸ τῆς ἐκδημίας τοῦ διδασκάλου, καθηγητοῦ τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν καὶ ἐπὶ σειράν ἐτῶν Προέδρου τῆς Ἑταιρείας μας, καὶ τὸ θλιβερὸν ἀγγελμα τοῦ θανάτου του κατὰ τὴν ἡμέραν ἐκείνην ἤχει ἔντονον ἀκόμη ἐνῶ τὸ κενὸν τὸ ὁποῖον κατέλιπε πολλαπλῶς ἀναγνωρίζεται σήμερον δυσαναπλήρωτον.

Προσωπικότης βιολογικῶς συνισταμένη ἐκ δύο ἰσχυρῶν προϋποθέσεων, τῆς Κρήτης, ἐκ πατρὸς καὶ περιβάλλοντος, τῆς Μάνης, ἐκ μητρὸς, ὁ Νικόλαος Βασιλείου Τωμαδάκης ἐγεννήθη εἰς τὰ Χανιά τῆς Κρήτης τὴν 16ην Μαΐου 1907. Αἱ ἐγκύκλιοι σπουδαί του διεμορφώθησαν εἰς τὰ Χανιά, ὅπου ἀπὸ ἐνωρὶς ὡς μαθητῆς ἤδη ἔδειξε ζῆλον διὰ τὰ πνευματικὰ καὶ παιδευτικὰ ζητήματα. Τὸν γυμνασιάρχην του Ἐμμ. Γ. Γενεράλιν μετὰ σεβασμοῦ ἀνέφερεν ἀκόμη καὶ μέχρι τῶν τελευταίων ἡμερῶν τοῦ βίου του. Ἀκολούθως ἐσπούδασεν εἰς τὴν Φιλοσοφικὴν Σχολὴν τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν (πτυχιούχος 1929), ὁπόθεν ἐπανέρχεται εἰς τὴν Κρήτην, τὴν 29ην Ἰουνίου 1930 διορίζεται εἰς τὸ Ἱστορικὸν Ἀρχεῖον Κρήτης, τὸ ὁποῖον ὀργανώνει καὶ διευθύνει ἀπὸ τοῦ ἔτους 1933 μέχρι τοῦ Ἀπριλίου 1947. Τότε τοῦ ἀνατίθενται τὰ καθήκοντα τοῦ Διευθυντοῦ τῶν Γενικῶν Ἀρχείων τοῦ Κράτους, θέσιν τὴν ὁποίαν κατέχει μέχρι τοῦ διορισμοῦ του ὡς καθηγητοῦ εἰς τὸ Πανεπιστήμιον Ἀθηνῶν. Ἐν τῷ μεταξὺ κατὰ τὸ ἔτος 1938-1939 μετεκπαιδεύεται, ὡς ὑπότροφος τοῦ ἄθλου Ὀθωνος καὶ Ἀθηνᾶς Σταθάτου, εἰς Πίζαν τῆς Ἰταλίας, ὅπου παρακολουθεῖ μαθήματα φιλολογικὰ καὶ ἱστορικὰ (καθηγηταὶ C. B. Picotti, L. Russo, C. Merlo). Τὸν Δεκέμβριον 1949 ἐκλέγεται τακτικὸς καθηγητῆς εἰς τὴν ἐπὶ τούτῳ ἰδρυθεῖσαν ἔδραν τῆς Βυζαντινῆς Φιλολογίας εἰς τὸ Πανεπιστήμιον Ἀθηνῶν (διορισμὸς τὴν 15ην Φεβρουαρίου 1950).

Ὁ κ. Β. Τωμαδάκης ἐνωρὶς διεκρίθη διὰ τὴν πρωτοτυπίαν τῶν

* Ὁ γράφων ἐδημοσίευσεν ἐκτενῆ νεκρολογίαν τοῦ Νικόλαου Β. Τωμαδάκη εἰς τὸν ΜΗ' τόμον τῆς Ἐπετηρίδος τῆς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν, 1995, σσ. 405-412, ἐξ ἧς παραλαμβάνονται ἐνταῦθα ἀποσπάσματα.

ἐργασιῶν του εἰς τὴν Νέαν Ἑλληνικὴν Φιλολογίαν. Μὲ τὴν διδακτορικὴν διατριβὴν του «Ἐκδόσεις καὶ χειρόγραφα τοῦ ποιητοῦ Διονυσίου Σολωμοῦ» ἡ Νεοελληνικὴ Λογοτεχνία ἀντιμετωπίζεται πλέον μὲ τὰ κριτήρια καὶ τὰς μεθόδους τῆς φιλολογίας καὶ ἐκφεύγει τοῦ ἀσφυκτικοῦ καὶ ὑποκειμενικοῦ κλοιοῦ τῆς δημοσιογραφικῆς λογοτεχνικῆς κριτικῆς.

Ἄλλ' ὁ Τομαδάκης δὲν ἦτο μόνον ἐγκρατὴς νεοελληνιστῆς — καὶ ποιητῆς ὁ ἴδιος —, ὅπως αἱ ἐργασίαι του διὰ τὸν Παπαδιαμάντην, τὸν Σολωμόν, τὸν Κοντυλάκην καὶ ἄλλους ἢ καὶ διὰ γενικώτερα ζητήματα τῆς Νεοελληνικῆς Φιλολογίας ἀποδεικνύουν. Διεκρίνετο ὅχι μόνον διὰ τὴν βαθεῖαν καὶ ἐπισταμένην γνῶσιν τῆς Νεοελληνικῆς λογοτεχνίας, ἀλλὰ καὶ διὰ τὸ κριτικὸν πνεῦμα μὲ τὸ ὁποῖον ἔβλεπε τὸ ἔργον τῶν Νεοελλήνων λογοτεχνῶν. Ὁ Ἀλέξανδρος Παπαδιαμάντης εἶχε κινήσει τὸ ἐνδιαφέρον του καὶ εἶναι σημαντικὴ ἡ κρίσις του διὰ τὴν ἔθνικὴν τοποθέτησιν τοῦ μεγάλου λογοτέχνου. Ἐγραψεν εἰς ἐκτεταμένον ἄρθρον του (Θρησκευτικὴ καὶ Ἱστορικὴ Ἐγκυκλοπαιδεία, τόμ. Θ', 1966, στ. 1177-1178):

«Διὰ νὰ τὸ εἴπωμεν ἀπεριφράστως ἐξ ἀρχῆς, ὁ Παπαδιαμάντης δὲν εἶναι μεγαλοῦδεάτης συγγραφεὺς, οὐδεμίαν συγγένειαν ἢ ἀναλογίαν ἔχει π.χ. μὲ τὸν σύγχρονόν του Παλαμᾶν. Ὁ Ἑλληνισμὸς δι' αὐτὸν δὲν εἶναι ὁ Ἑλλαδικός, τοῦ μικροῦ βασιλείου, ὁ ὄνειροπολῶν τὴν ἐπέκτασιν εἰς τὴν Βαλκανικὴν καὶ τὴν Μικρασίαν, τὴν κατάληψιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ τὴν ἐκδίωξιν τῶν Τούρκων εἰς τὴν Κόκκινη Μηλιά. Οὐδὲν περίπου λέγει εἰς αὐτὸν ἡ Κρητικὴ Ἐπανάστασις 1866-69, ὁ Ρωσοτουρκικὸς πόλεμος 1876-77 καὶ ὁ ἀντίκτυπός του, ἡ συμφορὰ τοῦ 1897. Ἐπομένως ὁ Ἑλληνισμὸς του εἶναι πλατύτερος, συμπίπτει μὲ τὴν Ἑλληνικὴν Ὁρθόδοξιαν, τὴν ὁποίαν ἐκφράζει τὸ Πατριαρχεῖον καὶ ὁ μέγας ἀδούλωτος-ὑπόδουλος Ἑλληνισμὸς τῶν πελαγῶν, τῶν ἀποικιῶν, τῶν παροικιῶν, ὅπου πνέει ὀρθόδοξος εὐσεβὴς Ἑλληνικὴ ψυχὴ, τηροῦσα τὰς παραδόσεις τῆς Ἐκκλησίας, τὰ ἔθιμα, τοὺς τύπους, πιστεύουσα τὸν διαμορφωθέντα Χριστιανισμὸν ὡς λαϊκὴν λατρείαν (μὲ τὰ παγανὰ καὶ τὰ φαντάσματά της) καὶ ὡς δογματικὴν ἀπαρασάλευτον ἐνότητα, ἀντιτιθεμένην πρὸς τοὺς Φράγκους.

Ὁ Ἑλληνισμὸς αὐτὸς ἔχει διαμορφωθῆ μέσα εἰς τὰ ὅρα τῆς μεγάλης Ὀθωμανικῆς πολυεθνοῦς αὐτοκρατορίας, ὅπου οἱ Ρωμαῖοι ἦσαν ἴδιον ἔθνος καὶ εἶχον ἴδιον Ἐθνάρχην, τὸν οἰκουμενικόν. Καὶ ἐχθρὸς τῆς ἐθνότητος ἐξακολουθεῖ νὰ εἶναι ὁ Φράγκος, ὁ νοθεύων τὰ ἥθη, τὴν εὐσεβειαν, τὴν πίστιν τῶν Νέων Ἑλλήνων. Ἄν αὐτοὶ ὑπῆρξαν Ἕλληνες, δὲν δύνανται νὰ εἶναι Γραικύλοι. Οὐδ' ἐπεθύμει ὁ συγγραφεὺς νὰ ἐπα-

ναφέρη αὐτοὺς εἰς τοὺς ἀρχαίους, τοὺς αἰδωλολάτρας», τοὺς φιλοσόφους. Ἡ ἰδική μας εὐσέβεια ἦτο ἀπόλυτα συνδεδεμένη μετὰ τὴν πίστιν. Αὐτὴ μετὰ τὴν γλῶσσαν, τὴν λατρείαν, τὰ ἔθνη, τὴν ἐθνικὴν ζωὴν, τὸν μόχθον πρὸς συντήρησιν τῆς οικογενείας, διεφύλαττε τὴν ρίζαν μας, τὸν χαρακτῆρά μας. Οἰαδήποτε νοθεία θὰ μᾶς διέλυεν. Ἐπομένως ἔπρεπε νὰ λύσῃ πρῶτον μέσα τοῦ θέματος τῆς συγκρούσεως μεταξὺ Ἀνατολῆς καὶ Δύσεως καὶ τὸ ἔθηκεν εἰς τὴν Γυφτοπούλαν. Ἡ σύνοδος τῆς Φλωρεντίας, ἡ σύγκρισις δύο μεγάλων μορφῶν, τοῦ Γεωργίου Σχολαρίου (τοῦ μετὰ ταῦτα πατριάρχου Γενναδίου) καὶ τοῦ Γεωργίου Γεμιστοῦ τοῦ καὶ ἀποκληθέντος Πλήθωνος διαχωρίζει δύο κόσμους: Ὁ Βησσαρίων εἶναι προδότης τοῦ Ἑλληνισμοῦ (διὰ τὸν Παπαδιαμάντην), διότι τὸν ὑποτάσσει εἰς τὸν Πάπαν. Ὁ Πλήθων εἶναι εἰδωλολάτρης, θέλει νὰ ἀναστήσῃ τὴν ἀρχαίαν θρησκείαν. Ἡ λύσις εἶναι πρὸς τὸν Σχολάριον, ὁ ὁποῖος θὰ καύσῃ τοὺς Νόμους τοῦ Πλήθωνος καὶ θὰ χαράξῃ τὸν δρόμον τῆς σωτηρίας: Ἡ ὑποταγὴ εἰς τὴν θεομάστιγα τὸν Σουλτάνον θὰ ἔχη ὡς κέρδος τὴν προστασίαν τῆς Ὀρθοδοξίας, ἐπομένως τὴν διαφύλαξιν ἀλωθῆτου τοῦ ἐθνικοῦ καὶ ἠθικοῦ χαρακτῆρος τοῦ Γένους. Διὰ τοῦτο ἀμαθῆς χωρικὸς ἢ ναυτίλος ὀρθόδοξος καὶ θρησκευτὸν κατὰ παράδοσιν ἔχει πολὺ μεγαλυτέραν σημασίαν διὰ τὸν συγγραφέα μας ἀπὸ δοκησίσοφον Ἀθηναῖον ἀθετήσαντα τὴν ἀπλήν ζωὴν καὶ τὰς παραδόσεις, ἀπομακρυνθέντα τῆς λατρείας (τὴν ὁποίαν ἐκεῖνος δὲν ἔβλεπεν ὡς τύπον, ὡς οἱ πλείονες τῶν μελετητῶν του) καὶ σχεδιάζοντα τὴν μεγάλην Ἰδέαν, ἐνῶ ζῆ τὴν ἀπαθλίωσιν τῆς ἀθηναϊκῆς χαμοζωῆς τοῦ καφενεῖου, τῆς μάντρας, τῆς γειτονιάς, τῆς διαφθοράς. Ἐνδοξος μετὰ ταῦτα ὁ βυζαντινισμὸς, Γραικύλοι οἱ σύγχρονοί του μικροὶ ψυχικῶς Ἕλληνες, οἱ ὁποῖοι σπεύδουν νὰ γίνουσι κοσμοπολίται! « Ἀγγλος ἢ Γερμανὸς ἢ Γάλλος δύναται νὰ εἶναι κοσμοπολίτης ἢ ἀναρχικὸς ἢ ἄθεος ἢ ὅ,τι δήποτε. Ἐκαμε τὸ πατριωτικὸν χρέος του, ἔκτισε μεγάλην πατρίδα. Τώρα εἶναι ἐλεύθερος νὰ ἐπαγγέλληται, χάριν πολυτελείας, τὴν ἀπιστίαν καὶ τὴν ἀπαισιοδοξίαν. Ἀλλὰ Γραικύλος τῆς σήμερον, ὅστις θέλει νὰ κάμῃ δημοσίᾳ τὸν ἄθεον ἢ τὸν κοσμοπολίτην, ὁμοιάζει μετὰ νόνον ἀνορθούμενον ἐπ' ἄκρων ὀνόχων καὶ τανυόμενον νὰ φθάσῃ εἰς ὕψος καὶ νὰ φανῇ καὶ αὐτὸς γίγας. Τὸ Ἑλληνικὸν ἔθνος τὸ δουλον, ἀλλ' οὐδὲν ἦττον καὶ τὸ ἐλεύθερον, ἔχει καὶ θὰ ἔχη διὰ παντὸς τὴν ἀνάγκην τῆς θρησκείας του...».

Ἐξ ἄλλου ἐγνώριζε πρόσωπα καὶ πράγματα τῆς Νεοελληνικῆς ζωῆς καὶ διὰ τοῦτο τὰ βιογραφικὰ σημειώματα ἢ αἰ ἐκτενεστέρα μελέται του παρέχουν πληροφορίας ἐκ πρώτης πηγῆς. Εἰδικώτερον θὰ ἀναφερθῇ εἰς τὸν Ἰωάννην Συκουτρῆν, προσωπικότητα ἢ ἴσως παρὰ τὸ

σύντομον τοῦ 'ἐπὶ γῆς βίου' ἐδέσποσε τῆς πνευματικῆς ζωῆς τοῦ τόπου. Ἡ ψυχογραφία τῆς προσωπικότητος τοῦ Ἰω. Συκουτρῆ ἀπὸ τὸν Νικόλαον Β. Τωμαδάκην εἶναι μοναδική καὶ διαλύει πολλὰς πλάνας. Γράφει εἰς μελέτην τοῦ ('Ὁ Ἰωάννης Συκουτρῆς ὡς Βυζαντινολόγος καὶ ἡ ἐν Κύπρῳ ἐξόρμησις τοῦ πρὸς μελέτην τοῦ Μεσαιωνικοῦ Ἑλληνισμοῦ καὶ τῆς Τουρκοκρατίας, Νέα Ἑστία, τόμ. 104, 1979, σσ. 1426-1429). "Ἐπῆρξα καὶ ἐγὼ φίλος τοῦ Συκουτρῆ, ἐβοηθήθην ἀπ' αὐτὸν καὶ ἐπηρεάσθην ἀρκετὰ. Καὶ τὸν ἐνθυμοῦμαι μὲ συγκίνησιν. Ἐχω ἄλλοτε διηγηθῆ συντόμως πῶς ἐγνωρίσθην μὲ τὸν Ἰωάννην Συκουτρῆν καὶ ποίας κατακρίσεις καὶ ἐπιθέσεις τῷ προσεπόρισεν ἡ ὑποστήριξις μου εἰς τὴν ὑπόθεσιν τῆς ἀναθέσεως εἰς ἐμὲ ὑπὸ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν τῆς «κριτικῆς ἐκδόσεως» τῶν ἔργων τοῦ Διονυσίου Σολομοῦ, ἡ ὁποία τελικῶς οὐδέποτε ἐγένεν οὔτε ἀπὸ ἐμέ, οὔτε ἀπὸ ἄλλον. Περιέγραφα δι' ὀλίγων τὴν ἐντύπωσιν τὴν ὑποίαν μᾶς ἐπροξένησεν εἰς τὰ Χανιά ἡ ἀγγελία τοῦ θανάτου του (21 Σεπτεμβρίου 1937). Τῷ ἀφιέρωσα ἐν δοκίμιον ποῦ ἔγραφα μετὰ τὸν θάνατόν του, κατόπιν ἔγραφα καὶ ὠμίλησα δι' αὐτὸν καὶ ὡς ὑποψήφιος καὶ ὡς καθηγητῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν (1949-1972), ἀδιαφορῶν διὰ τὰς ἐπιπτώσεις τὰς ὁποίας θὰ εἶχε τὸ ν' ἀναφέρεται τις εἰς τὸ σχοινί μέσα εἰς τὸ σπίτι τοῦ πεθαμένου. Ὅφειλῶ νὰ ὁμολογήσω ὅμως, ὅτι ὁσάκις εἰς ἐπιστημονικὰ συζητήσεις, ὑποψηφισότητων ἢ διατριβῶν, ἐγένετο λόγος εἰς τὴν Σχολήν, μετέχοντος τοῦλάχιστον ἐμοῦ, οὐδεὶς ποτὲ ἔθιξε τὴν μνήμην τοῦ Συκουτρῆ, ἀπεναντίας μετὰ σεβασμοῦ καὶ ἀμεροληψίας ἀνεφέροντο διορθώσεις ἢ παρατηρήσεις του σχετικαὶ πρὸς τὰ συζητούμενα θέματα, ἀκόμη καὶ ἀπὸ τὸν Ἀντώνιον Χατζῆν († 1954), χάριν τοῦ ὁποίου παρεμερίσθη οὐ μόνον ὁ Συκουτρῆς ἀλλὰ καὶ ὁ Χαρίτων Χ. Χαριτωνίδης, κοντικὸς γραμματικὸς ἐμβριθέστατος καὶ εἰς μετακλασσικὰ κείμενα.

Ἀνεφέρθην εἰς τὰς παραδόσεις μου καὶ τὰ βιβλία μου εἰς τὸν Συκουτρῆν μὲ ἀγάπην καὶ δικαιοκρισίαν καὶ ἐκτύπησα τὸν Γιάννην Ἀποστολάκην καὶ ζῶντα καὶ ἀποθανόντα...

Εἶχα γνωρίσει καλῶς τὸν Συκουτρῆν ὡς ἄνθρωπον, ὡς γενικὸν φιλόλογον, τὸν τρόπον τῆς ἐργασίας του, εἶχα ἐπηρεασθῆ ὑπ' αὐτοῦ, καὶ τοῦτο φαίνεται καὶ ἀπὸ τὴν συγγραφὴν δοκιμίων...

Ἐγνώριζα τὸν δυναμισμὸν τοῦ Συκουτρῆ καὶ τὰς ἀδυναμίας του καὶ ἀπὸ πρῶτο χερί τὰς περιπετείας του. Ἐγνώρισα ἐκ τοῦ πολὺ πλησίον τοὺς καθηγητὰς ποῦ τὸν ἐπολέμησαν καὶ ἐκείνους ποῦ τὸν ὑπεστήριξαν...

Μέσα μου ὑπέβασκε πάντοτε μία ἀμφιβολία: Τί θὰ ἦτο ὁ Συ-

κουτρῆς ἐὰν ἔζη πέρα τοῦ 1937. Ἡ ἀριστοκρατική του φύσις καὶ νοοτροπία, αὐτοσυνειδησία τοῦ ἠρωϊσμοῦ του θὰ ὑπερεῖχεν, ἢ θὰ προσεχώρει πρὸς τὴν ἐπαναστατικὴν μερίδα, διὰ νὰ καταλύσῃ αὐτὸ τὸ ὁποῖον βαθύτατα περιεφρόνει: τὴν συναλλαγὴν, τὴν ἀδράνειαν, τὸν κακὸν συντηρητισμὸν, τὴν πατριδοκαπηλείαν καὶ τὸν ἀρχαϊσμὸν (τῶν κατ' ἐπάγγελμα καθαρολόγων);

Μήπως ὁ Συκουτρῆς εἰς 15 χρόνια δράσεως ἀπὸ τῆς Μαγνησίας, τῆς Κύπρου, τῶν Ἀθηνῶν εἰς Γερμανίαν καὶ πάλιν εἰς Ἀθήνας, εἶχεν ἐξαντλήσει τὴν ζωτικότητά τὴν ὁποῖαν ἠδύνατο νὰ καταμερίσῃ εἰς 50 ἢ 75 ἔτη; Ἡ μήπως ὅ τι εἶχε νὰ εἶπῃ εἰς τὴν κλασσικὴν φιλολογίαν τὸ εἶχεν ἤδη εἶπει, καὶ δὲν ἐπίστευε πλέον εἰς τὸ μισητὸν (κατὰ τὴν ὁμολογίαν του) διδασκαλικὸν ἐπάγγελμα (τὸ ὁποῖον ἡμεῖς οἱ ἄλλοι ἠγαπήσαμεν ὅσον τίποτε ἄλλο), ἀλλ' εἶχε περάσει εἰς τὴν σφαῖραν τῆς Κοινωνιολογίας, βλέπων τὸν ἑαυτὸν του ὡς ἓνα Ἀναμορφωτὴν τῆς πνευματικῆς, ἐθνικῆς καὶ κοινωνικῆς ζωῆς; Θὰ κατέλληγε δηλαδὴ ἐν μεγεθύνσει εἰς ἓνα Κωνστ. Τσάτσον ἢ Παναγιώτην Κανελλόπουλον πολιτευόμενον καὶ ζητοῦντα τὴν λαϊκὴν ἔγκρισιν, ἢ εἰς ἓνα Ἰωάννην Θεοδωρακόπουλον διδάσκαλον τῆς Φιλοσοφίας;

Ἄναμφιβόλως ὁ Συκουτρῆς, εὐρὼν παρθένον ἔδαφος εἰς τὴν Κύπρον, ἄδολον ὑποστήριξιν εἰς τὰς Ἀθήνας (καθηγηταὶ Μενάρδος, Καλιτσουνάκης, Ἀμαντος, Κεραμόπουλλος κ.ἀ.), σπουδαίους διδασκάλους εἰς Γερμανίαν καὶ προώρους ἐπιτυχίας, ὑπῆρξε περισσότερον ἐνθουσιώδης ἀπὸ ὅσον ἐπέτρεπον τὰ πράγματα.

Ὑποψιάζω λοιπὸν ὅτι ὁ Συκουτρῆς ἀφοῦ ἐδίδαξε χωριατόπαιδα, ἱεροσπουδαστάς, ὑποψηφίους λογιστάς, ἀφοῦ ἀνῆλθεν εἰς τὴν ἔδραν ὡς ὑφηγητής, ἀφοῦ διεπίστωσε τὴν δύναμιν τῆς ἀναλύσεως καὶ τὴν γοητείαν τοῦ λόγου ποῦ διέθετε, θὰ ἐπερνοῦσε ἀπὸ τὰς αἰθούσας διαλέξεων καὶ τὰ σαλόνια εἰς τοὺς ἐξώστας τῶν λαϊκῶν συγκεντρώσεων, διὰ ν' ἀνατάμῃ ἀπὸ ἐκεῖ τὴν κοινωνικὴν ζωὴν, ὅπως εἶχε πράξει πρὶν διὰ τὴν πνευματικὴν, διὰ νὰ νοιώσῃ τὴν ἐπιδοκιμασίαν τοῦ Δήμου, Ἀντιφῶν αὐτός (ὅπως εἶχεν αὐτοονομασθῆ), σοφιστής, ὅπως εἶχεν ἐκ φύσεως δημιουργηθῆ καὶ ὅπως μὲ τὴν πάροδον τοῦ χρόνου εἶχε συνειδητοποιήσει ὅτι ἦτο.

Ὅταν θὰ ἔφθανεν ἀπὸ ρήτωρ νὰ γίνῃ ρέκτης, νὰ διοικήσῃ καὶ νὰ ὀργανώσῃ, θὰ ἔβλεπεν ὅτι τὰ ἰνδάλματά του δὲν ἦτο εὐκόλον νὰ μεταμορφωθοῦν εἰς ἀνθρώπους δράσεως, καὶ — ὡς κατέρρευσε μέσα του μὲ τὴν κατὰ τοῦ Συμποσίου πολεμικὴν ἢ ὀρμὴν διὰ τὰς ἐκδόσεις τῶν συγγραφέων — ἔτσι θὰ κατέρρεε καὶ τὸ ὄνειρον ὅτι θὰ ἠλλάσσει ἐντὸς τακτοῦ

χρόνου τὸ πνευματικὸν ἐπίπεδον τῶν Νεοελλήνων, τὴν ἐκπαίδευσιν, τὴν διανόησιν. Ὡς ἤρχετο δηλαδὴ ἡ ὥρα τοῦ πικροῦ συμβιβασμοῦ πρὸς τὸ περιβάλλον, καὶ τοῦ αὐτοπεριορισμοῦ, ἢ διὰ τὸ εἶπωμεν ἄλλως τὸ ψαλίδισμα τῶν πτερῶν πρὸ συνήθως λέγεται νοικοκύρεμα καὶ ὠρίμανσις, διὰ τὸ ὁποῖον, ἀλλοίμονον, δὲν εἴμεθα ὅλοι γεννημένοι καὶ ἱκανοί.

Ἔσχε λοιπὸν τὴν καλὴν τύχην ὁ Συκουτρῆς, φιλούμενος ὑπὸ «τῶν Θεῶν» ν' ἀποθάνῃ νέος".

Ὁ Νικόλαος Β. Τομαδάκης ἐκινεῖτο μὲ ἀνεσιν καὶ εἰς τὴν Ἰταλικὴν λογοτεχνίαν. Ἄλλ' ἦτο καὶ ἱστορικός. Πάντοτε διεκήρυσσεν ὅτι χωρὶς ἱστορικὸν ὄπλισμόν — καὶ φιλοσοφικὸν στοχασμόν — δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ χωρήσωμεν εἰς τὴν φιλολογικὴν ἔρευναν. Αἰ μελέται του ἰδίαι ἀναφερόμεναι εἰς τὸ Βυζάντιον καὶ τὴν Κρήτην ἐμφαίνουσι αὐτὸν τὸν ἱστορικὸν ὄπλισμόν, ἐὰν δὲν εἶναι αὐτόχρονα ἱστορικαὶ μελέται. Ὡς ἀναφέρωμεν ἓνα ἀπόσπασμα ἀπὸ τὴν πρωτοπορικὴν συνθετικὴν ἐργασίαν του διὰ τὰς Ἑλληνικὰς κοινότητας τοῦ ἐξωτερικοῦ (Ἡ συμβολὴ τῶν Ἑλληνικῶν Κοινοτήτων τοῦ ἐξωτερικοῦ εἰς τὸν ἀγῶνα τῆς Ἑλευθερίας, Ἀθήναι 1952, σσ. 21-22):

Ἐξεκίνησαν γυμνόποδες καὶ ἄγλωσσοι, ἀντεμετώπισαν λαοὺς ξένους, περισσότερον πολιτισμένους, ἐμπείρους εἰς τὴν ζωὴν, ἀλλογλώσσους καὶ ἑτεροθρήσκους, κάποτε ὀρθοδόξους ἀλλὰ σχεδὸν πάντοτε μπαλλοδόξους. Ἐπροχώρησαν εἰς τὸ ν' ἀνοίξουν δρόμον δι' ἑαυτοὺς καὶ διὰ τοὺς συμπατριώτας των: ἔμποροι, γεωργοὶ καὶ ἐργάται, συνησπίσθησαν περίξ τῶν ναῶν τοὺς ὁποίους ἱδρυσαν, τῶν καλογήρων τοὺς ὁποίους μετεκάλουν διὰ τὸ νὰ τοὺς ἀγιάξουν, καὶ τῶν διδασκάλων ἀπὸ τοὺς ὁποίους ἀπήτουν φωτισμὸν διανοίας. Ἐπέτυχον προνόμια ἀπὸ ἀπολυταρχικοῦς ἄρχοντας, ἱδρυσαν κράτη ἐν κράτεσιν, ἐπέβαλαν φορολογίας, ἀνήγειραν σχολεῖα, νοσοκομεῖα, πτωχοκομεῖα, βιβλιοθήκας. Ἰδρυσαν ὑποτροφίας, τυπογραφεῖα καὶ ἐκδοτικὸς οἴκους. Ἀνέστησαν εὐφυεῖς νέους, ἐβοήθησαν πάσχοντας, ὑπεκίνησαν τὸν ζῆλον τῶν πλουσίων καὶ τὴν φιλοτιμίαν τῶν πτωχῶν. Συνήγειραν τὸ Γένος, ἔδωσαν ἑαυτοὺς παράδειγμα εἰς τοὺς Εὐρωπαίους ὅτι ἡ Ἑλλὰς ἔζη καὶ δὲν εἶχεν ἀποθάνει μετὰ τοῦ Πολυβίου τοῦ Μεγαλοπολίτου ἢ τοῦ Κωνσταντίνου Παλαιολόγου. Ἀνέπτυξαν τὰς προγονικὰς ἀρετάς. Ἐμελέτησαν τοὺς ἀρχαίους συγγραφεῖς, τοὺς ὁποίους προέβαλαν πρὸς μίμησιν καὶ φωτισμὸν εἰς τοὺς ἀπογόνους. Συνετέλεσαν εἰς τὴν μόρφωσιν τοῦ κλήρου καὶ τὴν γνωριμίαν πρὸς τὴν Φιλοσοφίαν καὶ τὰς Θετικὰς ἐπιστήμας. Ἐδιδασάν τὸ μέτρον διὰ τοῦ ὁποίου ὡς μετρηθῆ ὁ Ἑλληνισμός, προδιαγράψαντες τὴν ἐνότη-

τα τῶν Γραικῶν ἀπὸ τὴν Μόσχαν, τὰς ἡγεμονίας, τὴν Αὐστροουγγαρίαν, τὸ Παρίσι, τὴν Τεργέστην, τὴν Γένουαν μέχρι τῆς Κρήτης, τῶν Δωδεκανήσων καὶ τῆς Κύπρου. Μετὰ τὴν Χάρταν τοῦ Ρήγα ἔδωσαν ὑποτύπωσιν τοῦ Μεγάλου ὄνειρου, τὸ ὁποῖον ἐν πολλοῖς ἐπραγματώσαμεν, ἐν ἄλλοις μένει νὰ ἐκτελέσωμεν... Ἐλεύθεροι αὐτοὶ ἀπὸ τὸν ζυγὸν τοῦ Ὀθωμανοῦ καὶ τὴν ἀνατολικὴν καταπίεσιν τοῦ κορανίου, δὲν ἀνέπαυσαν τὰς ζητήσεις των εἰς τὴν ἰδίαν εὐμάρειαν καὶ ἐξασφάλισιν. Διέθεσαν τὰς ὑλικὰς των δυνάμεις, τὸν ἠθικὸν ὄπλισμόν, τὴν πολιτικὴν καὶ κοινωνικὴν των πείραν ὑπὲρ τῆς Ἀναστάσεως τοῦ Ἔθνους”.

Ἄλλ’ ὅμως ὁ Τωμαδάκης ἦτο κατ’ ἐξοχὴν φιλόλογος βυζαντινολόγος. Μετὰ τὸν καθηγητὴν Νικόλαον Β. Τωμαδάκην ὡς βυζαντινολόγον δὲν προσδιορίζεται ἀπλῶς μία παρουσία εἰς τὴν βυζαντινολογικὴν ἐπιστήμην τὴν Ἑλληνικὴν. Ἀρχίζει ἡ ἀνεξάρτητος βυζαντινολογικὴ φιλολογικὴ ἐπιστήμη. Καὶ ἀρχίζει ὄχι μόνον ἐπειδὴ μετὰ τὸν Τωμαδάκην ἰδρύεται ἡ ἔδρα τῆς Βυζαντινῆς Φιλολογίας εἰς τὸ Πανεπιστήμιον Ἀθηνῶν, ἀλλὰ διότι διευκρινίζεται πλέον τὸ ἰδιάζον τῆς Βυζαντινῆς Φιλολογίας. Χρησιμεύουσα ἕως τότε ὡς ἀποθήκη τῆς Ἀρχαίας Ἑλληνικῆς Φιλολογίας ἢ ὡς λίκνον τῆς Νέας Ἑλληνικῆς ἐπάλασε διὰ τὴν αὐτόνομον λειτουργίαν της.

αὐτὸ Ἰωσήφ Βρυέννιος καὶ ἡ Κρήτη κατὰ τὸ 1400, Μελέτη Φιλολογικὴ καὶ Ἱστορικὴ», βιβλίον τὸ ὁποῖον ἐξεδίδετο τὸ 1947, πρὸ τῆς καθηγεσίας του, εἰσήγε τὸν ἐρευνητὴν εἰς τὰ προβλήματα τῆς φιλολογίας τῆς Παλαιολογείου ἐποχῆς καὶ τὸν τρόπον ἀντιμετωπίσεώς των, ἀλλὰ συγχρόνως ἐπρογραμματίζε τὸ ἰδανικὸν παρουσιάσεως τῶν βυζαντινῶν λογίων “Ὡς ἐξελίσσονται τὰ πράγματα σήμερον”, ἔγραφε τότε, “ἀπλαῖ βιογραφικαὶ εἰδήσεις καὶ μεθοδικαὶ παραθέσεις ἀποδελτιωθέντων γλωσσημάτων ἢ χωρίων δὲν εἶναι ἱκαναὶ νὰ πρᾶξουν τὴν διψάν μας τῆς οὐσιαστικῆς γνώσεως”.

Ὁ «Σύλλαβος Βυζαντινῶν Μελετῶν καὶ Κειμένων» (εἰς δύο τόμους ἀρχικῶς), τὸ 1961, θὰ παράσχη καθολικὴν εἰκόνα τοῦ Βυζαντίου μετὰ ἔμφασιν εἰς τὴν Γραμματείαν του. Μετὰ συστηματικὴν ἔκθεσιν γραμματολογικὴν κατὰ περιόδους ὁ Τωμαδάκης θὰ παραδώσῃ εἰς τοὺς φοιτητὰς καὶ τὸ εὐρύτερον κοινὸν πλήρως τεκμηριωμένας μορφὰς καὶ θέματα τῆς Βυζαντινῆς Γραμματείας — βιογραφικὰς ἀναγραφὰς, ἀναζητήσεις τῶν πηγῶν, ἐξακριβώσεις χρονολογικὰς ἀλλὰ κυρίως κείμενα τῶν συγγραφέων οὕτως, ὥστε οἱ ἀναγνώσται νὰ σχηματίσουν σαφεστέρην ἀντίληψιν περὶ τῆς γλώσσης, τοῦ ὅφους, τῶν μέτρων τῶν συγγραφέων.

Ἡ «Εἰσαγωγή εἰς τὴν Βυζαντινὴν Φιλολογίαν» ἐκδίδεται τὸ 1965 εἰς τρίτην ἔκδοσιν εἰς τρεῖς τόμους. Ὁμῶς ἤδη ἀπὸ τοῦ 1952 εἶχε προηγηθῆ ἡ α' ἔκδοσις τοῦ α' τόμου, δύο μόλις ἔτη μετὰ τὴν καθηγεσίαν τοῦ Τωμαδάκη, καὶ τὸ 1956 ἡ δευτέρα. Ἡ «Κλείς τῆς Βυζαντινῆς Φιλολογίας», ὅπως χαρακτηριστικῶς ἐπιγράφεται ὁ α' τόμος, εἶναι ἔργον καταστατικόν, διότι εἰς αὐτὸ προσδιορίζονται οἱ σκοποὶ, αἱ μέθοδοι, τὰ μεγάλα προβλήματα τῆς Βυζαντινῆς Φιλολογίας: Πολιτεία καὶ Φιλολογία, Φιλολογία καὶ Ὀρησκεία, Ἑλληνισμὸς καὶ Χριστιανισμὸς, ἡ Γλῶσσα. Ἡ ἱστορία τῶν Βυζαντινῶν Φιλολογικῶν σπουδῶν, ἡ ὁποία ἀποτελεῖ τὸ μέγα τμήμα τοῦ τόμου, πέρα τοῦ εἰδικωτέρου ἀντικειμένου εἶναι μία ἐναργῆς ἀπεικόνισις τῆς πνευματικῆς κινήσεως τῶν μετὰ τὴν ἄλωσιν χρόνων τόσον εἰς τὴν δουλεύουσαν Ἑλληνικὴν Ὀρθόδοξον Ἀνατολήν, ὅσον καὶ εἰς τὴν ἀναγεννηομένην καὶ φωτιζομένην Δυτικὴν Εὐρώπην. Μεταξὺ τῶν ἄλλων ὁ Τωμαδάκης συμπεραίνει: "Ἦρῃ νὰ ἀποσύλωμεν ὀλοσχερῶς τὴν ἰδέαν ὅτι ἡ Τουρκοκρατία ὑπῆρξε δι' ἡμᾶς ἐποχὴ πνευματικοῦ σκότους. Τὸ ἔθνος ἠδυνήθη κατ' αὐτὴν νὰ παρακολουθήσῃ τὰς προόδους τοῦ εὐρωπαϊκοῦ πνεύματος, νὰ γνωρίσῃ τοὺς καρπούς τοῦ παρελθόντος, νὰ συντηρήσῃ τὴν παράδοσιν καὶ νὰ τάμη κάποτε νέας ὑδούς. Ἡ Βυζαντινὴ Φιλολογία ἀντιπροσωπεύουσα τὴν μεσαιωνικὴν ἔκφρασιν τοῦ πνευματικοῦ μας βίου δὲν ἦτο δυνατόν νὰ παροραθῆ ἀπὸ τοὺς Ἕλληνας, διότι ἄλλως ἢ συνέχεια τῆς πολιτιστικῆς μας ζωῆς ὅα διεκόπτετο".

Ὁ β' τόμος εἶναι ἀφιερωμένος εἰς τὴν Βυζαντινὴν ἵμνογραφίαν καὶ ποίησιν. Ἐδῶ προσεγγίζεται τὸ μέγα θέμα τῆς Βυζαντινῆς Ποιήσεως καὶ μάλιστα τῆς ἵμνογραφίας, διὰ τὴν ὁποίαν ὁ Τωμαδάκης εἶναι ὀχι μόνον ὁ πρωτεργάτης καὶ ὁ ἐμπνευστής, ἀλλὰ καὶ ὁ συστηματικὸς μελετητής. "Ὅτι ὑπάρχει στιχουργία εἰς τὸ Βυζάντιον", διαπιστώνει, "πρέπει νὰ τὸ παραδεχθῶμεν" ὁύραθεν, ἐκκλησιαστικῆ, δημώδης, λογία, ἀλλὰ τὰ κριτήρια καταξιώσεώς της δὲν δύναται νὰ εἶναι οἰκδήποτε αἰσθητικὰ κριτήρια τὰ ὅποια χρησιμοποιούμεν σήμερον προκειμένου περὶ συγχρόνων ποιητῶν. Ἡ Βυζαντινὴ ποίησις ἔχει δύο ἐσωτερικὰ κριτήρια ἀλληλένδετα μὲ τὰ ὅποια πρέπει νὰ ἀντιμετωπίζεται τὴν πίστιν καὶ τὴν ἐσωτερικὴν πάλην. Ἀλλὰ πέρα τῆς πίστεως καὶ τῆς ἐσωτερικῆς πάλης πρέπει νὰ ὑπάρχη ἡ θεία χάρις τὴν ὁποίαν ἡμεῖς οἱ φιλόλογοι ἀνομάζομεν τάλαντον. Εἶναι λοιπὸν ποίησις ἀξιόλογος, ζωντανὴ ἀκόμη καὶ συγκινοῦσα τοὺς πιστούς, ἢ ἀξιολογώτερα ἐκκλησιαστικῆ καὶ ὀρησκευτικῆ ποίησις τὴν ὁποίαν ἔχομεν". Ἀκολουθεῖ ἐξονυχιστικὴ διαπραγμάτευσις, διὰ πρώτην φοράν τόσον λεπτομερῆς, τῶν σχετικῶν μὲ

τὴν ὁρολογίαν, τὴν διάκρισιν τῶν εἰδῶν τῆς ὑμνογραφίας καὶ τὰ λοιπὰ προβλήματα τῆς βυζαντινῆς ὑμνογραφίας διὰ τὰ ὀδηγηθῶμεν εἰς τὸ μέγα θέμα Ρωμανὸς ὁ Μελωδός, τὸ ὁποῖον ἀποτελεῖ καὶ τὴν κορυφὴν τῶν διαφερόντων· βιβλιογραφικά, βιογραφικά προβλήματα, ζητήματα γνησιότητος τοῦ ἔργου, τὸ ἐκδοτικὸν πρόβλημα καὶ ἐκεῖθεν ἡ αἰσθητικὴ καταξίωσις μετὰ τὸν ἐσωτερικὸν διάλογον, τὴν πλαστικὴν δύναμιν, τὸ δραματικὸν στοιχεῖον, τὰ μέτρα.

Ἡ «Βυζαντινὴ Ἐπιστολογραφία» ἀποτελεῖ τὸν τρίτον τόμον τῆς Εἰσαγωγῆς εἰς τὴν Βυζαντινὴν Φιλολογίαν. Ἐδῶ ὁ Τωμαδάκης καταξιώνει τὸ πεζογραφικὸν τοῦτο εἶδος, παρεξηγημένον ἕως τότε, διότι ἀκριδῶς δὲν εἶχε μελετηθῆ καὶ δὲν εἶχεν ἐρευνηθῆ ὡς ἔπρεπεν. "Ἀφοῦ παραίτησις ὁ μελετητῆς", σημειώνεται, "τὴν φροντίδα τῶν ἱστορικῶν εἰδήσεων εἰς τοὺς ἀλιεῖς ἱστοριοδίφας ὀφείλει νὰ προσέξῃ τὸ λεπτὸν ὕφος, τὴν χάριν, εἰς τὴν ὁποίαν ἀνεβίβασαν τὴν λογοτεχνικὴν ἐπιστολὴν οἱ μέσοι Ἕλληνες, ἰδιαιτέρως τὴν κατηγορίαν ἐκείνην τῶν κομψοτεχνημάτων τὰ ὁποῖα ἀντήλλαξαν μετὰ τῶν χάριν φιλίας καὶ ἀμοιβαίας ἐκτιμήσεως καὶ εὐαρεσκείας".

Ἐξαντλητικαὶ διακριδῶσεις εἰς πλῆθος καὶ ποικιλίαν κειμένων διὰ τὸν καθορισμὸν τῶν εἰδῶν τῶν ἐπιστολῶν, τῆς ὁρολογίας, ἀκόμη συστηματικοὶ πίνακες ἐπιστολογράφων μετὰ ἔξαντλητικὴν βιβλιογραφίαν καὶ παράθεσις κειμένων συμπληρῶνουν τὸ βασικὸν τοῦτο ἐπίτευγμα διὰ τὴν Βυζαντινὴν Ἐπιστολογραφίαν.

Τὰς πρώτας ἡμέρας τοῦ Ἰουλίου 1951 ὁ διδάσκαλός μας παρέλαμβανε δεκάδα μαθητῶν του, δευτεροετῶν καὶ τριτοετῶν τότε, καὶ μᾶς ὠδήγει εἰς τὴν Πάτμον. Εἶχε προηγηθῆ κατὰ τὸ παρελθὸν ἔτος εἰς ἰδιαιτέρον φροντιστήριον ἄσκησις εἰς τὴν παλαιογραφίαν καὶ τὴν κριτικὴν τοῦ κειμένου καὶ μετεβαίνομεν τῶρα διὰ τὰ μελετήσωμεν τὰ περίφημα Κοντακάρια τῆς Πάτμου.

Ἡ ἔκδοσις τῶν Ὑμνων τοῦ Ρωμανοῦ τοῦ Μελωδοῦ δὲν εἶναι μόνον ἀπλῆ ἀντιβολὴ κειμένων, ἀλλὰ κριτικὴ ἔκδοσις μετὰ κατατοπιστικὰς εἰσαγωγὰς διὰ τὸ θεματικὸν ἀντικείμενον, τὴν ἀγιολογικὴν πηγὴν, τὰς ἀναφορὰς εἰς τὴν Ἁγίαν Γραφήν, τὰς σχέσεις καὶ τὰς ἐπιδράσεις πρὸς τὴν προϋπάρχουσαν Πατερικὴν παράδοσιν, τὴν γλωσσικὴν μελέτην ὄχι μόνον πρὸς τὰ ἀρχαῖα Ἑλληνικά ἀλλὰ καὶ πρὸς τὰ νέα. Ἀκόμη αἰσθητικαὶ ἀναλύσεις, ἀλλαι ἐπεξηγήσεις. Τὸ κείμενον συνοδεύεται ἀπὸ μετάφρασιν εἰς τὴν νέαν Ἑλληνικὴν, τολμηρὸν ἐγχείρημα τότε.

Παραλλήλως πρὸς τὰ ἐκτενῆ καὶ αὐτοτελῶς ἐκδομένα ἔργα ὁ

Τωμαδάκης θὰ ἀσχοληθῆ μὲ ποικίλους τομῆς τῆς Βυζαντινῆς καὶ τῆς Μεταβυζαντινῆς Φιλολογίας. Μεγάλα θέματα θὰ τὸν ἀπασχολήσουν καὶ θὰ δημοσιεύσῃ ἐπ' αὐτῶν. Ἡ ὕμνογραφία θὰ τὸν ἀπασχολήσῃ θεματολογικῶς, ὅπως «Ἡ ἐκκλησιαστικὴ ἡμῶν ποίησις καὶ ἡ συμφωνία αὐτῆς πρὸς τὸ δόγμα καὶ τὰ κείμενα τῶν Γραφῶν», ἀλλὰ καὶ μὲ πρόσωπα ὅπως ὁ Ἐφραίμ ὁ Σύρος, ὁ Ἰωσήφ ὁ ὕμνογράφος. Εἰς τὸ πλαίσιον τῶν ὕμνογραφικῶν διαφορόντων ὁ Ἀκάθιστος Ὕμνος ἐπανειλημμένως θὰ ἐξετασθῆ διὰ νὰ καταλήξῃ ἐξ ἀρχῆς ὁ Τωμαδάκης εἰς τὴν ἀπόρριψιν τῆς γνώμης ὅτι ὁ Ρωμανὸς ὁ Μελωδὸς ὑπῆρξε συγγραφεὺς τοῦ Ἀκαθίστου Ὕμνου.

Καὶ ἡ Ἀγιολογία κατ' ἐπανάληψιν τὸν ἀπασχολεῖ καὶ ἀντιμετωπίζει τόσον τὸ πρόβλημα ὁ Ρωμανὸς ὁ Μελωδὸς καὶ ὁ Ἅγιος Δημήτριος ὅσον καὶ τοὺς Νεομάρτυρας τῆς Τουρκοκρατίας, τοὺς ὁποίους συνδέει μὲ τοὺς Τεσσαράκοντα δύο μάρτυρας ἐκείνους τοῦ Ἀμαρίου (845) οἱ ὁποῖοι ἔπαθον ὑπὲρ πίστεως καὶ πατρίδος. Ἄλλωστε καὶ ὁ ἴδιος ὁ Τωμαδάκης ὑπῆρξε συναξαριστὴς μὲ τὸ Συναξάριόν του «Ἦθων ἐπὶ τῇ ἀλώσει τῆς Κωνσταντινουπόλεως πεσόντων καὶ σφαγιασθέντων ὀρθοδόξων Ἑλλήνων», τὸ ὅποιον συνέθεσε τὸ 1953.

Τὰ γλωσσικὰ καὶ λεξικογραφικὰ τὸν ἀπασχολοῦν, ὅχι μόνον διότι ὁ γλωσσικὸς ὀπλισμὸς εἶναι βασικὸν διὰ τὸν φιλόλογον στοιχεῖον, ἀλλὰ καὶ διότι ἐδῶ διακρίνει τὴν γλωσσικὴν συνέχειαν ἀπὸ τῆς ἀρχαιότητος ἕως τοῦ νεωτέρου Ἑλληνισμοῦ, τὴν ποικιλίαν τῶν γλωσσικῶν τύπων, τὴν γλωσσοπλαστικὴν δύναμιν τῶν Ἑλλήνων, τὴν βάσιν διὰ νὰ στηριχθοῦν ἐρμηνευτικαὶ καὶ αἰσθητικαὶ ἀναλύσεις. Ἡ γλῶσσα τοῦ Ἰωσήφ τοῦ ὕμνογράφου, τὰ εἰς ἀρχῆς ἀρχος, ὕμνολογικοὶ ὄροι τῶν ποιητῶν, οἱ ναυτικοὶ ὄροι τοῦ 19 αἰῶνος, διὰ νὰ διαπιστώσῃ ἤδη ἀπὸ τοῦ 1964 τὴν ἀνάγκην συντάξεως Ὁησαυροῦ τῆς λογίας βυζαντινῆς γλώσσης.

Αἱ σχέσεις τῶν Βυζαντινῶν συγγραφέων πρὸς τοὺς ἀρχαίους Ἕλληνας ἀντιμετωπίζονται κατὰ τὴν ἐξέτασιν τῶν καθ' ἕκαστον συγγραφέων, ὅμως ὁ Ὅμηρος εἰς τὴν Βυζαντινὴν ἐπιστολογραφίαν, οἱ ἀρχαῖοι τραγικοὶ εἰς τὸν Ρωμανὸν τὸν Μελωδόν, αἱ Ἑλληνιστικαὶ ἐπιδράσεις ἐπὶ τὴν βυζαντινὴν φιλολογίαν καὶ ὕμνογραφίαν θὰ ἀποτελέσουν ἰδιαιτέραν ἐνασχόλησιν.

Ἔτσι θὰ ἐρμηνεύσῃ καθαρῶτερα τὸν Μιχαὴλ Χωνιάτη κατηγοροῦντα τοὺς συγχρόνους του Ἀθηναίους δι' ἀπαιδευσίαν (Ἦσαν βάρβαροι αἱ Ἀθῆναι ἐπὶ Μιχαὴλ Χωνιάτου; Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, 1957, σσ. 104-105): «Διὰ νὰ καταλήξωμεν νομίζω ὅτι δὲν πρέπει νὰ θεμελιωνώμεν συμπε-

ράσματα ἐπὶ τῆς ρωμαντικῆς καὶ πολλάκις παροδικῆς διαθέσεως τῶν λογίων καὶ ἐπὶ τῆς διὰ λόγου ἐκφράσεώς τῆς. Ὁ Μιχαὴλ Χωνιάτης εἶναι σχολαστικὸς καὶ ἀρχαιοπληκτὸς πρὸ παντός, ἀλλ' εἶναι ἀνθρωπιστής. Τὸ ὄνειρον τοῦ ἀρχαίου κόσμου τὸν φέρει εἰς Ἀθήνας, ἀλλ' αἱ Ἀθηναίαι τοῦ ἰβ' αἰῶνος εἶναι ἀκόμη μεσαιωνικαὶ καὶ ἐντονώτατα χριστιανικαί. Προβαδίζει λοιπὸν, ὡς λέγομεν συνήθως, ὁ λόγιος τῆς ἐποχῆς του δι' ὃ καὶ συγκρούεται πρὸς αὐτήν. Ἀλλ' ἀπὸ τὴν τοιαύτην σύγκρουσιν δὲν δύναται νὰ ἐξαχθῇ τὸ συμπέρασμα ὅτι αἱ Ἀθηναίαι εἶχον ἐκβαρβαρωθῆ. Αἱ Ἀθηναίαι ἦσαν τόσο βάρβαροι ὅσον αἱ Χῶναι, ἢ Θεσσαλονίκη, ὅσον αὐτὴ ἢ Κωνσταντινούπολις. Ἀπλούστατα δηλαδὴ ἦσαν χριστιανικαί".

Ἡ μεταβυζαντινὴ περίοδος, ἀπὸ τῆς ἀλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἕως τῆς ἐκρήξεως τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως ἀποτελεῖ κατὰ τὸν Τωμαδάκη ὀργανικὴν συνέχειαν τοῦ Βυζαντίου καὶ διὰ τοῦτο θὰ ἀσχοληθῇ καὶ μὲ τὴν Γραμματεῖαν τῆς περιόδου αὐτῆς μὲ διττὴν κατεύθυνσιν. Καὶ αὐτονόμως, ὅπως εἰς τὰ Λουκάρεια, ἀλλὰ καὶ ὡς ἐπιβίωσιν φιλολογικῶν εἰδῶν τὰ ὁποῖα διεμορφώθησαν κατὰ τὴν κυρίως Βυζαντινὴν ἐποχὴν, ὅπως ἡ ἀγιολογία, ἡ ὕμνογραφία, τὸ ἐπίγραμμα, ἡ ἐπιστολογραφία.

Ἡ βιβλιογραφία ἀποτελεῖ τὴν βάσιν διὰ κάθε ἐπὶ μέρος ἔρευναν, ἀλλὰ ἡ μελέτη «Ἡ ἐν Ἰταλίᾳ ἐκδοσις Ἑλληνικῶν ἐκκλησιαστικῶν βιβλίων (κυρίως λειτουργικῶν) γενομένη ἐπιμελείᾳ Ἑλλήνων Ὁρθοδόξων κληρικῶν κατὰ τοὺς ιε'- ις' αἰῶνας» ἀποτελεῖ σταθμὸν, διότι ἐρμηνεύει βιβλιογραφικὰ καὶ ἐκδοτικὰ φαινόμενα τῶν πρώτων αἰώνων τῆς τυπογραφικῆς παρουσίας τῶν ἑλληνικῶν βιβλίων.

Βασικὴ ἐπανερχεται ἡ ἀξιολογία τοῦ διὰ κάθε βυζαντινολογικὴν μελέτην ὅπως αὕτη στηρίζεται ἐπὶ ἠγγυημένου κειμένου, τὸ ὁποῖον παρέχει μόνον ἢ χειρογράφων ἐπίσκεψις καὶ κατορθώνεται μὲ τοὺς κανόνας τῆς παλαιογραφίας, τῆς κωδικολογίας, τῆς κριτικῆς τοῦ κειμένου. Πέρα τούτων εἶναι ἀπαραίτητος ὁ γλωσσικὸς ὀπλισμὸς ὄχι μόνον ὡς λεξιγνωσία ἀλλὰ καὶ ὡς τυπικόν. Ἐκεῖθεν ἡ βιβλιογραφικὴ ἐνημέρωσις, ἢ ἐξακρίβωσις τῶν πηγῶν, τὸ ἱστορικὸν πλαίσιον ὄχι μόνον ὡς γραμματολογία ἀλλὰ καὶ ὡς πολιτιστικὸν καὶ πολιτικὸν περιβάλλον. Ἡ διαδικασία αὕτη εἶναι τὸ βᾶθρον ἐπὶ τοῦ ὁποίου θὰ θεμελιωθῇ οἰαδήποτε φιλολογικὴ, φιλοσοφικὴ, αἰσθητικὴ ἐρμηνεία. Εἶναι αὐτὰ ἀρχαίαι τὰς ὁποίας ἀπὸ τῆς πρώτης στιγμῆς ὁ Τωμαδάκης καθώρισε δι' ὅσους θὰ ἐπεθύμουν νὰ εἰσέλθουν εἰς τὸν στίβον τῆς φιλολογικῆς ἐρέυνης καὶ νὰ ἀγωνισθοῦν.

Όταν τὴν 31ην Αὐγούστου 1972 ὁ καθηγητὴς Τωμαδάκης, λόγω τῆς ἰσχυροῦσης τότε ἐξηκονταπενταετίας, ἀπεχώρει τῆς ὑπηρεσίας, εἶχε διαμορφώσει δεκάδας μαθητῶν ἐρευνητῶν ἐπιστημόνων, οἱ ὅποιοι διηκόνουν καὶ διακονοῦν εἰς φιλολογικὰς καὶ ἄλλας σπουδὰς καὶ ὄχι μόνον βυζαντινολογικὰς.

Ἄλλ' ἐξ ἴσου σημαντικὸν εἶναι τὸ γεγονός ὅτι κατὰ τὴν διάρκειαν τῶν εἰκοσι δύο καὶ ἡμίσεος ἐτῶν τῆς διδασκαλίας του ὁ Τωμαδάκης εἶχεν ἐμψυχώσει χιλιάδας φιλολόγων οἱ ὅποιοι μετέβαινον κατόπιν εἰς τὴν Μέσσην Ἑκπαίδευσιν διὰ νὰ πληροφορήσουν τοὺς μαθητὰς των ὅτι τὸ Βυζάντιον δὲν παρήγαγε μόνον τὸν Πτωχοπρόδρομον καὶ τὸν Πωρικολόγον. Ἐὰ Βυζαντινὰ γράμματα εἶχον ἀνακτῆσαι τὴν θέσιν των, αὐτονομηθέντα πλεον ὡς ἐπιστήμη καὶ εἶχον καταξιωθῆ εἰς τὴν συνείδησιν τῶν φιλολόγων μαθητῶν τοῦ Τωμαδάκη παραλλήλως πρὸς τὰ Ἀρχαῖα Ἑλληνικὰ καὶ τὰ Νέα Ἑλληνικὰ Γράμματα. Ἐξ ἄλλου ἑκατοντάδες δημοδιδασκάλων θὰ μετεκπαιδευθοῦν ἀπὸ τὸν Τωμαδάκην εἰς τὴν Νεοελληνικὴν Λογοτεχνίαν καὶ Ἰλῶισαν κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς Μετεκπαιδεύσεώς των καὶ οὕτω θὰ καταστοῦν φορεῖς νέου πνεύματος εἰς τὴν Στοιχειώδη Ἑκπαίδευσιν.

Ἄνεδεικνύοντο καὶ πάλιν οἱ συγγραφεῖς τοῦ Βυζαντίου. Οἱ καθηγηταὶ τῶν Γυμνασίων εἶχον τῶρα πρόχειρα γραμματολογικὰ, βιβλιογραφικὰ, ἐρμηνευτικὰ ἄλλὰ κυρίως κείμενα διὰ νὰ εὐαισθητοποιήσουν τοὺς μαθητὰς των. Ἡ Βυζαντινὴ Φιλολογία ἐπανασυνέδεσε τὴν ἄλυσιν τῆς συνεχείας τῶν Ἑλληνικῶν Γραμμάτων ἀπὸ τοῦ Ὀμήρου. Ἄν καὶ μόνον αὕτη εἶναι ἡ προσφορά τοῦ Νικολάου Β. Τωμαδάκη, ποὺ δὲν εἶναι μόνον αὕτη, εἰς τὰ Βυζαντινὰ, εἶναι ἔργον μέγα, διότι κατέρριψε μύθους καὶ προκαταλήψεις καὶ ἐπανύψωσε τὰ Βυζαντινὰ Γράμματα. Ἡ ἄνεσις μὲ τὴν ὁποίαν σήμερον ὁμιλοῦμεν διὰ τὸν Ρωμανὸν τὸν Μελωδόν, τὴν ἐκκλησιαστικὴν ὕμνογραφίαν, τὸ ἐπίγραμμα, τὴν ἐπιστολογραφίαν, τὸν Ἰψυχασμόν, τὰ χειρόγραφα καὶ τὰς κριτικὰς ἐκδόσεις ὀφείλεται εἰς τὴν παρουσίαν τοῦ Τωμαδάκη εἰς τὴν Ἑλληνικὴν ἐπιστημονικὴν σκηνήν.

Ἦέρα τοῦ συγγραφικοῦ καὶ διδασκτικοῦ ἔργου του ὁ Ν. Β. Τωμαδάκης θὰ διακριθῆ ἰδιαιτέρως ὡς ὀργανωτὴς ἐπιστημονικῶν Σωματείων καὶ μάλιστα τῆς ἐν Ἀθήναις Ἑπιστημονικῆς Ἑταιρείας (Πρόεδρος ἀπὸ τοῦ 1958), τῆς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν, ὡς ἰδρυτὴς τῆς Ἑταιρείας Ἱστορικῶν Σπουδῶν ἐπὶ τοῦ Νεωτέρου Ἑλληνισμοῦ (1966), ἀλλὰ καὶ ὡς ὀργανωτὴς Διεθνῶν Κρητολογικῶν Συνεδρίων (1961, 1966, 1987). Ἀκόμη θὰ διευθύνῃ σειράν ἐπιστημονικῶν περιοδικῶν (Νεοελ-

ληνικόν Ἀρχεῖον, Ἀθηνᾶ, Ἐπετηρίς Ἐταιρείας Βύζ. Σπουδῶν, Μνημοσύνη, Δελτίον τῆς Ἱστορικῆς καὶ Ἐθνολογικῆς Ἐταιρείας, Ἐπιστ. Ἐπετηρ. Φιλοσ. Σχολῆς Ἀθηνῶν κ.ἄ.).

Τὰ ἐκκλησιαστικά ἀλλ' ἰδίᾳ τὰ μεγάλα ἐθνικά θέματα ὄχι μόνον δὲν τὸν ἀφήκαν ἀδιάφορον, ἀλλὰ τούνατίον τὸν εἶδον ἐνεργὸν συμπαραστάτην. Τὸ Κυπριακὸν καὶ τὸ Βορειοηπειρωτικὸν δὲν θὰ τὸν ἀπασχολήσουν μόνον συγγραφικῶς, ἀλλὰ θὰ διαδραματίσῃ ἡγετικὸν ρόλον καὶ λόγῳ τῶν σχέσεών του μὲ τοὺς πρωταγωνιστὰς τῶν ἀγῶνων τούτων.

Καὶ ὅταν ἡ κοινὴ γνώμη θὰ ἐγείρῃ ζητήματα διὰ πνευματικά, ἐκπαιδευτικά καὶ ἄλλα μείζονος ἐθνικῆς σημασίας θέματα ὁ κάλαμὸς του θὰ βαπτισθῇ διὰ νὰ κατέλθῃ εἰς δημοσιογραφικοὺς ἀγῶνας. Αὐτὸ θὰ συμβῇ ἀκόμη ὅταν θὰ ἐπιβληθῇ ἡ πολυδιαφημισθεῖσα «μεταρρύθμισις» τοῦ 1977. Θὰ ὁμιλήσῃ (καὶ θὰ δημοσιεύσῃ ἀκολουθῶς) τότε (Ῥοφέλησεν ἢ ἔβλαψεν ἡ Καθαρεύουσα; Παρνασσὸς ΚΓ', 1981, σσ. 5-18):

«Σπανίως τὸ θέμα ἀντεμετωπίσθη ὡς ἐπιστημονικόν, συχνάκις δὲ ὡς πολιτικόν, τὸ ὁποῖον μάλιστα «ἐσήκωνε» — κατὰ τὸ δὴ λεγόμενον — πολλὴν δημαγωγίαν. Καὶ μετὰ πολλὰς διακυμάνσεις ἐλύθη (;) ἐπὶ τέλους ὡς πολιτικὸν διὰ πολιτικῶν ἀποφάσεων, αἱ ὁποῖαι ἐπέβαλον τὴν «Νεοελληνικὴν γλῶσσαν» (ὅπως τὴν ἀντιλαμβάνεται ὁ καθεὶς ἀπὸ τὰ κρατικὰ ὄργανα, τοὺς δημοσιογράφους, λογοτέχνας, ἐκπαιδευτικούς, συγγραφεῖς καὶ ὑπαλλήλους) εἰς τὴν ἐκπαίδευσιν καὶ ἐν γένει τὴν δημοσίαν ζωὴν. Ἡ κρατικὴ πρωτοβουλία, ληφθεῖσα χωρὶς μελέτην, πρόγραμμα καὶ σχέδιον ἀντιμετωπίσεως τῶν φυσικῶν ἐπακολούθων, ἐπέφερεν ἀπερίγραπτον σύγχυσιν, τραγελάφους καὶ ἀδιέξοδον. Ἰκανοποίησεν ὅμως πρωτίστως ἐκείνους, οἱ ὁποῖοι ἀποβλέπουν εἰς περαιτέρω ἐξελίξεις εἴτε διὰ τῆς καταργήσεως τῶν τόνων καὶ αὐτῆς τῆς ἱστορικῆς ὀρθογραφίας εἴτε διὰ τῆς εἰσαγωγῆς τοῦ λατινικοῦ ἀλφαβήτου...

Τὸ αἶτημα τῶν λεγομένων δημοτικιστῶν ἦτο νὰ καθιερωθῇ ἡ «γλῶσσα τῆς μάνας μας», δηλαδὴ ἡ λαλουμένη, καὶ νὰ ἐγκαταλειφθῇ ἡ παράδοσις τῆς καθαρευούσης, τῆς «καταρρεούσης», ὅπως τὴν ἔλεγον οἱ φανατικοί. Ἐξ ἀρχῆς πρέπει νὰ δηλωθῇ ὅτι ἡμεθεὶς ἀνέκαθεν ὑπὲρ τῆς διπλῆς παραδόσεως, ἡ ὁποία ἀποτελεῖ ἀδήριτον πραγματικότητα, καὶ δὴ καὶ ἐμελετήσαμεν τὴν δημῶδη γλῶσσαν καὶ λογοτεχνίαν καὶ ὅτι δὲν ἐγκρίνομεν ἀλλ' ἀποδοκιμάζομεν τὰς ὕβρεις κατὰ τῶν λαϊκῶν γλωσσικῶν ἰδιωμάτων, ὅτι τάχα ἡ δημῶδης εἶναι βάρβαρος, χωρὶς γραμματικὴν, μίγμα τουρκαλθρανικῶν, σλαβικῶν καὶ ἄλλων λέξεων καὶ τὰ παρόμοια...

Ἡ διδασκαλία καὶ δὴ ἡ ἐκμάθησις τῆς Νεοελληνικῆς μόνον διὰ

λογοτεχνικῶν κειμένων ἢ μεταφράσεων ἐκ τῶν ἀρχαίων ποιητῶν καὶ πεζογράφων (τοῦ Ὀμήρου, τοῦ Ἡροδότου ἢ τοῦ Θουκυδίδου) εἶναι πάντοτε ἀτελής καὶ ἀνεπαρκής ἐξ ἐπόψεως μαθήσεως τοῦ γλωσσικοῦ ὄργάνου. Οἱ λογοτέχναι καὶ οἱ μεταφρασταὶ τῶν κλάττων καὶ χρησιμοποιοῦν λέξεις αἱ ὁποῖαι ὠραῖζον καὶ πυργώνουν τὸν λόγον, ἀλλ' αἱ τεχνολογικαὶ καὶ ἄλλαι ἀνακαλύψεις καὶ προῦδοι ἐδημιούργησαν εἰς τὴν κοινωνικὴν ζωὴν, τὰς τέχνας, τὰς ἐπιστήμας χιλιάδας ἔρων, τῶν ὁποίων ἦτο ἀγνωστον τὸ ἀντικείμενον εἰς τὸν λαόν, οὐ μόνον κατὰ τὴν ἀρχαιότητα ἀλλὰ καὶ κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ παρελθόντος καὶ αὐτοῦ τοῦ παρόντος αἰῶνος.

Ἐπομένως ἡ Καθαρεύουσα ἦτο ἀνάγκη καὶ δὲν ἐδημιουργήθη ὡς ψευδῶς ἰσχυρίζονται τινες οὔτε ὑπὸ τοῦ Κοραῖ οὔτε ὑπὸ τῶν μετὰ τὴν Ἑλληνικὴν Ἐπανάστασιν λογίων.

Δυσπερασματικῶς ὁ δημοτικισμὸς ὠφέλησε τὴν ἀνάπτυξιν τῆς Νεοελληνικῆς λογοτεχνίας, εἶναι δὲ κίνημα προφυχαρικόν, προϋπάρξαν μάλιστα τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως καὶ ὠφέλησεν ἀνακόψας τὸν ἀρχαϊσμόν ἢ τὸν ἀττικισμόν. Ἀλλὰ ἀπὸ τὸν ἀττικισμόν, δηλαδὴ τὴν ἐπάνοδον εἰς τὴν ἀρχαίαν ἀττικὴν διάλεκτον, ἡ Καθαρεύουσα εἶχε διαφόρους ἐπιδιώξεις ἵέλουσα νὰ καθάρῃ τὴν λαλομένην καὶ γραφομένην γλῶσσαν ἀπὸ τὰ ὀθνεῖα, τὰ ξένα στοιχεῖα, καὶ νὰ τ' ἀντικαταστήσῃ εἴτε δι' ἀρχαίων εἴτε διὰ νεοπλαστῶν σχηματιζομένων κατ' ἀναλογίαν τῶν ἀρχαίων...

Ἡ καθαρῶσα παιδευτικῶς ἐχρησίμευσεν ὡς γέφυρα ἐνοῦσα τὴν γλωσσικὴν πραγματικότητα τῶν διαλέκτων ἀφ' ἑνὸς μὲ τὴν γλῶσσαν τῶν Γραφῶν καὶ τῆς Ἐκκλησίας καὶ ἀφ' ἑτέρου μὲ τὴν ἀρχαίαν καὶ τὰς διαλέκτους...

Ἔώρα μὲ τὴν μεταρρύθμισιν ἐξαφηνίζεται αὐτὸ τὸ προπὸν, διότι ἐπικρατεῖ πνεῦμα λαϊκισμοῦ καὶ ὁ ἀπώτερος σκοπὸς τινῶν τῶν μεταρρυθμιστῶν εἶναι ἡ ἀποκοπὴ ἀπὸ τὸ παρελθόν. Χωρὶς ἀρχαῖα, χωρὶς καθαρῶσαν, ὄχι μόνον ὁ κλασσικὸς κόσμος, ἀλλὰ καὶ ὁ ἐλληνιστικὸς καὶ ὁ βυζαντινὸς χάνονται, ἡ Ἐκκλησία λαλεῖ ἀγνωστον γλῶσσαν καὶ οἱ ρίζες μας διὰ τὰς ὁποίας τάχα κόπτονται ἀποκόπτονται εἰς τὴν πραγματικότητα ἀσπλάγχυνος".

Αἱ ἐπιστολαὶ τοῦ καὶ τὰ δημοσιογραφικῆς φύσεως ἄρθρα τοῦ, μεστὰ καὶ συνοπτικά, ἀλλὰ μὲ ἰδιάζον καὶ ἔστιν ὅτε πλήρες εἰρωνείας καὶ παιγνιδῆδες ὕφος, ὅα ἐπαινέσουν ἢ ὅα στηλιτεύσουν, ὅμως πάντως ὅα διευκρινήσουν καὶ ὅα καθοδηγήσουν.

Ἡ 31 Αὐγούστου 1972 ἦτο σκληρὸν ὄρασημον διὰ τὸν καθηγητὴν λόγῳ τῆς ἀποχωρήσεώς του ἀπὸ τὸ Πανεπιστήμιον. Ὅμως εἴκοσι καὶ δύο ἔτη μετὰ ταῦτα ἐσυνέχισε καὶ προσέφερε σημαντικὰ εἰς συγγραφὰς καὶ δρᾶσιν ἔργα. Ἡ «Ἱστορία τῆς Ἐκκλησίας τῆς Κρήτης», ἔργον ζωῆς καὶ καρπὸς μακροχρονίου ἐρεῦνης, τῆς ὁποίας μόνον ὁ πρῶτος τόμος ἐξεδόθη, εἶναι μία ἀπὸ τὰς δραστηριοτήτας αὐτῆς τῆς περιόδου. Εἰς ἄλλην μίαν καὶ πλέον ἑκατοντάδα ἀνέρχονται τὰ δημοσιεύματά του τῆς περιόδου αὐτῆς διὰ νὰ δειχθῇ ἄπαξ ἔτι πόσον συμβατικὰ εἶναι τὰ χρονικὰ ὄρια τῆς συνταξιοδοτήσεως τῶν δημιουργικῶν πνευματικῶν ἀνθρώπων.

Ἔτσι ἐγνωρίσαμεν τὸν Τωμαδάκην εὐσταλῆ, ἀσυμβίβαστον, Ὁρθόδοξον, ἀποφασιστικόν, ἐνδιαφερόμενον διὰ τὴν προκοπὴν τῶν νέων, ἀγωνιζόμενον διὰ τὴν ἀνάπτυξιν τῆς ἐλληνικῆς ἐπιστήμης, ἀνιδιοτελῆ καὶ συμπαραστάτην εἰς τὰ καλὰ ἔργα. Ἡ παρουσία του τόσον εἰς τὴν διοίκησιν ὅσον καὶ εἰς τὴν πανεπιστημιακὴν ζωὴν ἀλλὰ προσέτι εἰς τὴν ἐν γένει πνευματικὴν — καὶ ἀκόμη καὶ πολιτικὴν — δραστηριότητα ὑπῆρξε καταλυτικὴ. Μὲ τὰς συγγραφὰς του, τὰς ὁμιλίαις του, τὴν διδασκαλίαν του, τὴν ὀργανωτικότητά του κατηύθυνε καὶ ἐν τέλει εὐηργέτησε. Ἡ μνήμη του εἶναι ἐναργῆς παρουσία καὶ ἡ γῆ ἣ ἡ ὁποία τὸν καλύπτει «σῆμα» ἀναζωογονήσεως. Ἄς μνημονεύεται ὁ Νικόλαος Β. Τωμαδάκης διὰ πάνθ' ὅσα ἔπραξεν ἀγαθὰ πάντοτε.

ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ Γ. ΝΙΚΟΛΟΠΟΥΛΟΣ